

A KÖZÉP-EURÓPAI MŰVÉSZET KÉRDÉSEI A ROMÁNKORBAN

A románkori művészet két főforrásból táplálkozik: az antik hagyományokból és a római birodalom bukása után az egész Európát előzőnlő új népeknek az antiktól teljesen elütő művészeti kincséből. E két hatalmas művészeti anyag évszázadokon keresztül küzd egymással, keveredik, él és erjed. Az első, még primitív szintézis a karolingkorban következik be, mikor Nagy Károly tudatosan visszatér az antikhoz és olyan udvari kultúrát hoz létre, melynek lassú tovaterjedése, a nép közé való lejutása lehetővé válik. A központi hatalom által elindított folyamat fokozatosan egyre szélesebb társadalmi rétegeket ér el s azok művészeti gyakorlatát is többé-kevésbé felhasználva, alapjává válhatik az antik művészet felbomlása utáni első nyugat- és közép-európai egységes és önálló művészeti korszaknak. A X. században helyi központok alakulnak ki, melyekben a fejlődés viszonylag egyedi, de a központok hatásterülete között kapcsolatok szövődnek. E kapcsolatokat nem elsősorban és nem mindig földrajzi, hanem gyakran a legkülönbözőbb társadalmi és népi tényezők szabják meg. (Dinasztikus és családi összeköttetések, megrendelői igények, szerzetesrendek terjeszkedése, zárandoklások, műhelyvándorlás, népek azonos vagy rokon hagyományanyaga stb.) A nyugat-római birodalom pusztulását okozó és testén megtelepedő népek társadalmi, gazdasági és művelődési tekintetben lassan átszerveződnek az új életre. A klasszikus és a népi hagyományok még a románkorból is legtöbbször jól megkülönböztethetők egymástól s ez elősegíti a románkorra ugyancsak jellemző kisebb művészeti körzetek sajátos és egymástól szintén különváló gyakorlatát. A románkori művészet a jellegzetes területi és társadalmi széttörédezett-sége még együttjár az egyes társadalmi rétegeknek a művészet gyakorlatába való egyenlőtlen bekapcsolódásával. Mégis a XI–XII. századi művészet az előző századokhoz képest haladást jelent és szerves továbbfejlődést egy már minden tekintetben egységes korszak: a gótika felé.

A vázolt általános folyamat hogyan alakul Közép-Európában és találhatók-e az itt lakó népek művészetében közös vonások, melyek tudományos kutatása és feldolgozása együttes feladat vállalására ösztönözhet: e kérdésekkel kapcsolatban néhány általános szempontra kívánok rámutatni, melyek e tekintetben bizonyos eredményeket ígérnek.

Mondanivalómat három kérdés körül csoportosítom, tekintetbe véve a középkori európai művészet fentebb körvonalazott általános fejlődését. Ennek megfelelően röviden vizsgálom a helyi antik művészet hagyatékát, a karolingkorszak szerepét, végül a közép-európai románkori művészet kibontakozását. E kérdéscsoportok nemcsak időbeli egymásutánt jelentenek, hanem a közép-európai népeknek a művészet alakításában való egyre növekvő részvételét is. A provinciális római művészet ugyanis még más történeti és népi körülmények terméke, amely csupán előfeltételeket nyújtott és bizonyos hatásokban jelentkezett. A karolingkori művészeti termelésbe az első évezred végefelé már itt lakó szláv és germán népek is kezdenek belekapcsolódni. A XI–XII. században pedig a művészet fejlődése az összes közép-európai nép életével egybefonódik.

A szóban forgó terület nyugati és déli részei tartoztak a római birodalomhoz. Az itteni provinciák Dáciától Noricumig bár vidékies, de igen változatos művészetet teremtetek. Az újabb kutatások mind gyakrabban mutatnak rá e provinciális művészeti alkotások erős helybeli sajátosságaira, a települések, városok, várak és kultushelyek továbbélésére, illetve a nyugat-római birodalom bukása után más népek által történt, hasonló vagy megváltozott célú felhasználására. A római polgárság és az eredeti

őslakosság nem vészelte át a népvándorlás súlyos századait, de mind több bizonyíték merül fel arra, hogy a különböző római eredetű települések a maguk kitűnően megépített épületeivel vagy azok egy részével az újonnan betört vagy betelepült népek számára is gyakorlati értéket jelentettek. Sőt ezen túlmenően sok középkori eredetű mai város helyét, szerkezetét és építményeit is befolyásolták vagy egyenesen megszabták. (Pl. Magyarországon Pécs, Pest, Visegrád stb.) A vonatkozó terület koraközépkori művészetében

1. kép. Zsámbék, templom déli hajófala. XIII. sz. közepe

nem ritkán tapasztalható római épületelemek, faragványok felhasználása az antik provinciális formák, ábrázolások, típusok közvetett vagy közvetlen hatása, tartalmi szempontból megváltozott továbbélése. E jelenségek nemcsak Pannóniában állapíthatók meg, hanem nyilvánvalóan Közép-Európa többi hajdani római provinciáiban is. Létük és működésük a középkori helyi művészet és építészet kialakításában ha nem is döntő, de határozott szerepet játszott.

A karolingkori művészet kutatása ma Nyugat-Európa szakköréi érdeklődésének homlokterében áll. Jelentős és eredményes erőfeszítések történnek az európai művészet e valóban egyik legfőbb kérdésének tisztázása céljából. Nagy Károly birodalma Közép-

Európának csak nyugati szegélyét foglalta magában, de e peremvidék művészetében is számottevő nyomot hagyott. A háromhajós, kívül egyenesfalú, belül három félköríves szentélyű templom a karoling építéssel említett területen való megjelenésének legjellegzetesebb tanúja (Zalavár). Az Észak-Itáliából észak felé áramló művészi gyakorlat építészeti, szobrászati és iparművészeti nyomait sorra tárják fel a vonatkozó területen végzett ásatások. Nem kétséges, hogy a karoling birodalom e keleti peremvidékén lakó

2. kép. Zsámbék, templom. Nyugati karzat részlete.
XIII. sz. közepe

népek a VIII–IX. században már maguk is tevékenykedtek e preromán művészet kifejtésében, melyről ma még inkább csak sejtjük, mint tudjuk, hogy a helyi románkori művészet egyik tápláló gyökere lehetett.

A két előző kérdéscsoport mint a románkori művészet előzménye került vizsgálat alá. Olyan összetevők ezek, melyek Közép-Európa egyes területeinek kutatásában figyelembe veendők. Minden itteni népet közelről érint azonban a románkori művészet kialakulásának és virágzásának korszaka, melyet az előzőknél részletesebben, biztosabb és nagyobb számú források alapján ismerünk.

A XI–XII. század a közép-európai népek feudális szervezkedésének és kialakulásának ideje, midőn a művészet irányítása és gyakorlata elsősorban a központi hatalom és

a vele szorosan összefüggő egyházi vezetés kezében van. A társadalmi és művészeti értelemben vett helyi sajátosságok még töretlenül, tisztábban, nyersebben érvényesülnek, éppúgy, mint ahogyan a külső behatások is erősen és elsődlegesen nyilvánulnak meg. A külső és hazai művészeti elemek, a fejedelmi és népi törekvések még jól külön választhatók. Így a románkori művészet jellegzetes egyedisége e szempontból is kimutatható. A művészet önállóbb helyi fejlődése és a társadalom egyre szélesebb rétegeinek a művészeti termelésbe akár

3. kép. Kallósd, kerek templom. XIII. sz. közepe

megrendelőként, akár kivitelezőként való nagyobbarányú bevonása XII. században indul meg és a XIII. században válik teljessé. Ekkor már az egész társadalmat átítatja az eredetileg számára idegen és kívülről behozott, felülről terjesztett művészet, melyet immár magáénak vall és tud. A népi elemek a századok alatt beszívódtak s helyileg különbözőképpen termékenyítették meg a lassanként egységesé váló művészetet. (Pl. a poszt-szasszanida palmetta továbbélése a XI—XII. sz-i magyar kőfaragásban és iparművészetben.) A közép-európai koraközépkori művészet kialakulása tehát lényegében a nyugat-európaihoz hasonlóan kb. egy évszázados késéssel zajlott le. A XIII. században szóban forgó művészettársadalmi feltételek már Európa-szerte azonosak, mikor azonban nyugaton a koragótika teljes pompájában virágzik, Közép-Európában a koragótika hatása

alatt ugyan, de valójában későromán művészet uralkodik és hoz addig soha nem látott gazdagságú termést.

Az elmondottak alapján nem tűnik meglepőnek, hogy a közép-európai népek művészetének közös vonásait konkrétan a legkorábban a XII. század végén és a XIII. század folyamán kereshetjük. Elsősorban három terület jöhet számításba : a cisztercita rend építkezései, a nemzetségi és végül a falusi építőtevékenység.

4. kép. Csaroda, református templom. XIII. sz. közepe

A ciszterciták rendje a XII. században egész Európában elterjedt. Telepítésük nagyrészt a központi hatalom vagy a fejedelmek által történt. A cisztercita kolostoroknak a XII–XIII. században végbement nagyarányú közép-európai alapítása igen jelentős tény, mely az itteni művészet fejlődésére döntően kihatott. Nem annyira magukról a cisztercita templom- és kolostorépítkezésekről van szó, melyek tudvalevőleg az erős központi irányítás következtében mindenütt többé-kevésbé azonos szerkezeteket, formákat és díszítési elveket mutatnak. Mégis a közép-európai cisztercita építkezések is rendelkeznek sajátos rokon vonásokkal, melyek szintén nem hagyhatók figyelmen kívül. De nem erre kívánok rámutatni, hanem sokkal inkább arra, hogy döntő jelentőségük a szóban forgó területen abban áll, hogy szerkezeti és díszítésbeli sajátágaikkal, puritán

megjelenésükkel szinte megszábták vagy legalábbis nagyon lényegesen befolyásolták Közép-Európa XII—XIII. századi építészetét, akár fejedelmi alkotásokra gondolunk, akár püspöki székesegyházakra, egyéb szerzetesi építkezésekre vagy nemzetségek, nemek, falvak hasonló tevékenységére. A fentebb vázolt későromán művészet virágzása szorosan összefonódik a ciszterciákkal, mégpedig nem egyes vezető alkotásokban vagy alkotáscsoportokban csupán, hanem úgyyszólván a maga teljességében. Nem a jelenség sajátos, hiszen ez egész Európában tapasztalható, hanem a jelenség mértéke, mélybehatolása és hossza, a XIII. századba messze benyúló élettartama.

Van a középkori Magyarország későromán művészetében egy jellegzetes, rendkívül gazdag építészeti díszítőstílus, mely elsősorban a nemzetségi monostorok sajátja. A kapubéletek e pompás faragványainak utolsó állomása Ják, ahonnan kelet felé Erdélyig, nyugat felé Bécsig és környékéig kísérhetjük nyomon végső kicsengéseit. De hasonló jelenségeket megfigyelhetünk ugyanez időben máshol is. A sajátos közép-európai későromán művészet egy nagyon feltűnő részletmegnyilvánulásáról van szó, melynek formai hasonlósága mögött alighanem mélyebb művészettársadalmi gyökerek rejlenek. A díszítésen túl bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a nálunk jobbra bencés kolostortemplomok igen jellegzetes és népivé váló szerkezeti sajátosságai Közép-Európa egyéb területein sem hiányoznak. Ez esetleges összefüggések felderítése igen nagy jelentőségű volna a közép-európai románkori építészeti történeti és művészeti értékelése szempontjából.

Feltűnő, hogy a XII. század végétől kezdve mennyire megsokasodnak a falusi templomépítkezések. A központi és hosszahajós elrendezés minden jellegzetes típusa lényegében azonos, vagy legalábbis nagyon hasonló szerkezettel jelenik meg egész Közép-Európában. Szembetűnő a körtemplomok nagy kedveltsége és az egyhajós, félköríves záródású egyházak gyakorisága esetleg szentélynégyzettel és homlokzati toronnyal. E közből vagy téglából épült templomok hirtelen tömeges feltűnését talán összefüggésbe lehet hozni az ideiglenes jellegű fatemplomok állandó anyagú épülettel való kicsérélésével. Ez pedig akkor történik, amikor a magasabb művészeti igény már a népet és a köztük élő egyszerű kismemesi réteget is áthatotta. A kisbirtokosokra hatott az előkelő nemesség nagyszabású, reprezentatív építkezése és maga is hangsúlyozni akarta a falusi környezetben kegyúri mivoltát. A kegyúri karzatoknak a templom belsejével és homlokzatával való szerkezeti összekapcsolása e törekvés építészeti kifejezése. Az épület mellett a falusi templomok díszítőrendszere és egyes díszítő elemei is rokon megoldásokat eredményeznek, melyek gyakran a fejedelmi és nagyúri építkezések díszítéseinek leegyszerűsített, nemegyszer szellemesen továbbfejlesztett és átfogalmazott származékai. Mások viszont az ábrázolások vagy ékítmények közvetlenül a nép életében gyökereznek és ősi hagyományokról adnak hírt.

A fejedelmektől támogatott cisztercita építkezésektől a nemzetségi tevékenységen át eljutottunk a falusi román művészetig. Talán nem tévedek, ha feltételezem, hogy e három területen a XII—XIII. században már kézzelfoghatóan jelentkeznek rokonvonások a közép-európai népek építészetében és művészetében. E párhuzamosságok kétségtelenül helyi jelentőségűek s az ugyanakkor kibontakozó európai fejlődéshez képest általános érvényű hangsúlyt nem adnak. Mégis a vizsgált terület művészete szempontjából e jelenségeknek nem mindennapi fontosságot kell tulajdonítanunk, hiszen az egyes népek egyediségén túl bizonyos egységes összefüggéseket sejtetnek. Bár a fentebb érintett párhuzamosságok különböző művészeti területen jelentkeznek, közös vonást mutatnak fel abban, hogy valamennyi a művészet társadalmi alapjának kiszélesedésével kapcsolatos, és így túlnyomórészt nem a kor elsőrangú vezető körök által támogatott alkotásain nyilatkozik meg. Valamennyi a helyi műhelyek nagyobb arányú vándorlásával, fokozott forgalmával és e területeken kialakított közös működésével hozható összefüggésbe. Valamennyi messze túlmutat a középkori Magyarországi területén s ezért joggal beszélhetünk velük kapcsolatban közép-európai távlatokról.

A fentiekből végül az következik, hogy a későrománkor közép-európai művészetének kapcsolatai a XIV. századi, már európai jelentőségű és fejedelmi szinten mozgó közép-európai művészet előzményeiként foghatók fel.